

Een voorhoofd van glas Verlies en behoud van geheimen bij psychotici

Els van Dongen

*Is dat omdat ik het allemaal niet begrijp?
Omdat ze mij niet hebben willen?
Omdat er teveel geheimen zijn in mijn hoofd?
Ik begrijp het niet.*

(Uit: 'Wegwerpkind', Marlieke de Jonge)

Afscheiding van de gekte en verboden op het spreken en doen van psychotici moeten geheimen van het lichamelijke in een cultuur bewaren. Het geheim verschijnt dan als gekkenpraat en gekkendaad, die buiten de culturele werkelijkheid staan. Door hun vreemdheid kunnen psychotische mensen met grensoverschrijdingen echter geheimen onthullen. De groteske lichamelijke in het verhaal en de daden van psychotici keren het culturele beeld van het lichaam om en voorzien het van ruimere betekenissen. Als nar versterkt de psychoticus de culturele lichaamsorde, maar biedt tegelijkertijd meerlagige mogelijkheden voor sociaal verkeer.

In het vers boven dit artikel wordt een relatie gelegd tussen 'het-niet-willen-hebben' van iemand en geheimen. Mensen die te veel weten van bepaalde geheimen of dreigen bepaalde geheimen te onthullen, wordt dikwijls het zwijgen opgelegd als men bang is dat de onthulling van die geheimen op enigerlei wijze schade toebrengt binnen een cultuur. Iemand het zwijgen opleggen kan op allerlei manieren. Soms gebeurt het rigoureuus en moet de geheimenkenner het met zijn leven bekopen, maar meestal legt men het zwijgen op via een complex stelsel van verboden en rituelen.

In geval van gekte (of waanzin) treedt zo'n complex stelsel in werking. Allerlei mechanismen zorgen ervoor dat geheimen niet kunnen worden onthuld. Dan blijkt ook hoe verweven geheimen zijn met taal, doen, overtuigingen, normen, waarden, sociale omgang, et cetera.

Gekte is een kwaad dat in bepaalde opzichten moet worden uitgesloten. Dat is niets nieuws. Zolang mensen van de waanzin weten, hebben zij pogingen ondernomen die

te onderdrukken of te laten zwijgen door mensen die onder de waanzin te lijden hadden een aparte plaats te geven. De reden daarvan is oppervlakkig gezien overbekend: hij verstoort de orde en de gewone gang van zaken in een gemeenschap:

Waarschijnlijk is de waanzin iets dat niet te voorschijn mag komen, in geen geval uit zijn gevangenschap mag uitbreken, omdat hij de rust verstoort in huis, tuin en samenwoning (März in Kipphardt 1988).

Maar waanzin verstoort niet enkel de dagelijkse orde. Het redeloos gedrag en het redeloze spreken, waarmee hij ook wel wordt aangeduid, heeft een diepere dimensie: omdat het waanzinnig spreken geheimloos is, onthult het geheimen. Geheimen overigens die iedereen kent. Iedereen in een cultuur behoort tot de ingewijden. Die geheimen moeten verborgen blijven, omdat onthulling ervan leidt tot schaamte, schandalen, gêne en de ondergang, niet alleen van de waanzinnige zelf maar ook die van anderen om hem heen.

In geval van waanzin wordt de dubbele afkomst van het woord geheim duidelijk: om iets dat niet voor de openbaarheid is bestemd, maar waarvan iedereen in een cultuur weet, geheim te kunnen houden, worden de waanzin en de waanzinnige tot geheim gemaakt door ze van het dagelijks leven af te scheiden.¹ Een goede manier om geheimen te bewaren is door te zeggen dat het verhaal of de daad onzin, onwerkelijk of onwaar is: het geheim wordt gekkenpraat of gekkendaad.

Nu zijn de geheimen die in de waanzin kunnen worden onthuld niet zo eenvoudig te bewaren. Men kan niet zo maar zeggen dat iets onzin is, als geheimen in een bepaalde context niet geheim hoeven te blijven. Verder laten mensen die aan de waanzin lijden voortdurend van zich horen, tegen alle verboden in. Het verbod op de waanzin is daarom vervat in taal- en daadverboden en afscheiding. Het vergaat de waanzinnige dan zoals Teiresias, die werd blindgemaakt omdat het geheim dat hij ontdekte bewaard kon blijven; niemand zou immers het verhaal van een blinde over wat hij had gezien geloven (cf. De Bondt, dit nummer). Iemand die 'niet goed bij zijn hoofd is' houdt weliswaar niet op met spreken, maar wat hij zegt is ongeloofwaardig, onbegrijpelijk, ontoegankelijk. Het is 'gekkenpraat'. Waarover hij spreekt is een waan of een hallucinatie. Wat hij doet, is absurd, ontoelaatbaar en in onze² cultuur reden tot opname in een kliniek (Van Dongen 1994b).

Van de waanzinnige wordt gezegd dat hij vreemd is voor anderen; hij is een geheim. Omdat hij vreemd en geheimzinnig is, kan hij wel geheimen van zijn gemeenschap onthullen, zonder dat die onthulling schade zal toebrengen aan die gemeenschap. Hij heeft immers het contact met de werkelijkheid verloren: hij is een vreemde in zijn samenleving.

In dit artikel wil ik laten zien dat de psychotische woorden en daden soms geheimloos zijn en dat onze samenleving het door de psychoticus geschonden geheim steeds weer zal trachten te herstellen.

Over gekke daden en geheimen

“Vaak is het nodig grenzen te stellen aan bepaalde vormen van (wan)gedrag. Slaagt men hierin onvoldoende dan ontstaat het gevaar van steeds verdergaande normvervaging en

tenslotte verloedering”, een citaat uit een jaarrapport van een psychiatrisch ziekenhuis over de afdelingen voor intensieve begeleiding van chronische patiënten. Vage zinnen die aan het begin van mijn veldwerk voor mij nog weinig inhoud hadden. Een confrontatie met een geheim van een huis waarin chronisch psychiatrische patiënten woonden. Het geheim wordt hier verbonden met als negatief ervaren wangedrag dat tot chaos leidt.

Al spoedig werd duidelijk dat onder dit geheim van het huis een ander geheim lag: dat van een groteske lichamelijke in het spreken en doen van mensen. Buitensporige, grillige en fantastische vormen van lichamelijke die doorgaans zo snel mogelijk achter de gesloten deuren van de patiëntenkamers of separeerruimte werden geplaatst. Ogenscheinlijk zinloze en ‘ontremde’ gedragingen en woorden die geheim moeten blijven, omdat ze oppervlakkig bezien de orde in een samenleving verstoren, maar tegelijkertijd een ander geheim onthullen.

Die geheimen vormen de basis voor de omgang tussen team en patiënten. Die omgang is ambivalent. Enerzijds is de lichamelijke bedreigend en vergroot ze de afstand tussen teamleden en patiënten. Anderzijds zorgt ze voor een intiem verbond tussen beide partijen, omdat patiënten zich in hun naaktheid laten zien en het lichamelijke van zichzelf en de anderen openbaar maken in de veilige beslotenheid van het huis. Maar patiënten beperken zich vaak niet tot de ruimte van het huis of tot de nabijheid van verpleegkundigen als ze verboden op ‘wangedragingen’ overtreden. Ook daarbuiten en in ander gezelschap overschrijden ze grenzen van het lichaam. Ik wil hier een voorbeeld bespreken, waarin de groteske lichamelijke een rol speelt.

Anna is een oudere patiënte in het huis. Ze is een gezette vrouw die hoofdzakelijk met haar lichaam tot ons spreekt. Haar woorden zijn vaak moeilijk te verstaan. Zij kust en omarmt mij, mijn echtgenoot, mijn kinderen, de verpleegkundigen, de therapeut en pakt ons vast om te dansen. Ze krabt mij en de verpleegkundigen als we moe van haar zijn. Ze schudt haar vuist als ze boos is. Ze heeft een kind in haar buik als ze op de televisie de verschrikkingen van vrouwen in de oorlog in Ex-Joegoslavië heeft gezien. Dan huilt ze omdat haar kind zal sterven van de honger. Na één lange dag in het huis volgt een overdrachtsbespreking. Het wel en wee van de bewoners die dag wordt doorgegeven aan de nieuwe ploeg. De deur van het kantoor is dicht, Anna staat buiten. Wat over anderen wordt gezegd, is geheim voor haar. Er is niemand van het team buiten het kantoor. Ze heeft al enkele keren op de deur geklopt, is binnen komen schuifelen, maar wordt weer weggestuurd. Als ik buiten kom om koffie te halen, staat ze naakt en wijdbeens in de hal. Ze laat haar urine lopen. Ik schiet al half in de lach, maar trek haar mee naar haar kamer, waar we haar wassen en aankleden. Intussen is de urine in de hal opgeruimd. Er wordt geen woord over gezegd, maar Anna's daad blijft mij bezighouden. Die is van strategische waarde, zeker, want door haar lichaam zo te gebruiken is ze erin geslaagd de ‘geheime’ bijeenkomst van het team te verstoren. Maar het is niet de strategische waarde en de ‘aandacht-trekkerij’ die haar daad zo indringend maakt. Een andere handeling had misschien veel ondubbelzinniger duidelijk kunnen maken dat het haar daar om te doen was. Anna's daad gaat voorbij de grenzen die het gevoel voor betamelijke en privacy ons oplegt. Haar gedrag is ‘verkeerde’ intimiteit. Haar daad verlaagt ook de overdracht: het belang van het teamoverleg wordt gekoppeld aan het laag bij de grondse (het ‘gezeik’) en zo belachelijk gemaakt.³

In het leven van de mensen die in dit huis en andere huizen van het ziekenhuis wonen, spelen faeces, urine, bloed, eten, drinken en medicijnen een belangrijke rol. Zij vertellen de patiënten en de verpleegkundigen niet alleen hoe bijvoorbeeld de gezondheid, zowel psychisch als lichamelijk, ervoor staat, maar met alles wat uit en in het lichaam komt, wordt 'gewerkt'. Er hechten zich betekenissen aan die men in onze cultuur gewoonlijk niet aantreft of die geen essentiële rol in de openbaarheid spelen. Het eten kan worden geweigerd, omdat het gif is van een kosmisch wezen; een onschuldige hoestdrank⁴ wordt een middel om het paradijs na te bootsen, waarin Eva verschijnt, wordt geneukt en de slang sterft; faeces kunnen op de muren worden gesmeerd, niet alleen uit protest, maar ook omdat de woorden of tekens die ermee worden gemaakt een psychoticus verbinden met iets of iemand anders. Stoffen die niet voor menselijke consumptie zijn bedoeld, worden gegeten (een afwijking die in de psychiatrie 'pica' wordt genoemd).

Dan eet ik gewoon gras ja. Dat pluk ik uit de tuin en dat stop ik in mijn mond. Maar ik vind dat je de natuur ook een beetje moet houden als ik zie dat er een eikeboom naar de donder gaat en zo, dat ie helemaal verdroogt en zo, dan eet ik, dan ben ik geneigd om een droog blaadje in mijn mond te steken en dan denk ik dat die eik dan toch weer kan groeien en zo, want ik ben toch wel milieubewust ook... En dan denk ik van ja jij hebt het helemaal niet goed getroffen als je bladeren bruin worden en zo, he? Ik zie als de koeien gras op kunnen eten, kunnen wij het ook op eten. Dat blijkt gewoon zo. Het is gewoon spinazie eigenlijk. Als het nou eh: pas gemeurd is en je pakt wat gras en he je zou het met wat boter en wat peper in een pannetje een beetje braaien, dan zou het best eens smakelijk maaltijd kunnen zijn.

De mogelijkheden van het lichamelijke worden uitgeprobeerd. Mest ('meur'), gras, leven en dood gaan via het lichaam van deze psychotische man verbindingen met elkaar aan. Datgene wat dood is – het blaadje – wordt via het lichaam weer tot leven gewekt. Wat uit het ene lichaam komt (mest) dient het andere tot voedsel.

Het ons vertrouwde lichaam met zijn grenzen is dan niet te herkennen. De mogelijkheden die het lichaam heeft, zijn onbegrensd, zo blijkt. Het kan alle mogelijke verbindingen aangaan met de wereld, de anderen, goden, kosmische wezens, de natuur. Het kan tot leven wekken en de dood veroorzaken. Het kan iets degraderen tot een onbenulligheid, bezoedelen of het verheffen tot iets goddelijks. Het (wan)gedrag van psychotici plaatst het lichaam telkens in een nieuw perspectief. Het is voor anderen om redenen die ik in de volgende paragraaf zal bespreken echter moeilijk dit steeds wisselende perspectief en het achterliggende geheim te (h)erkennen of aan het fantastische lichaam van gekken enige zin anders dan een patho-individuele te geven.

Het geheim als gekkendaad

Geheimen binden mensen dus aan elkaar, maar scheiden ze tegelijkertijd ook van elkaar. In dit artikel gaat het vooral over 'diepe' geheimen (Goffman 1959): dingen die verborgen moeten worden gehouden, omdat ze onverenigbaar zijn met het beeld dat mensen in een cultuur van zichzelf hebben of met ideeën over het voortbestaan,

evenwicht, orde en gezondheid in een cultuur. Bij zulke geheimen wordt ook nog eens verborgen dat bepaalde dingen niet openlijk worden erkend. Het zijn eigenlijk de basisgeheimen in onze cultuur, omdat in die geheimen alles wordt gestopt waarvan mensen menen dat het niet aan de oppervlakte mag komen. Tot deze geheimen behoren bijvoorbeeld in onze cultuur die van de openlijke lichamelijke, seksualiteit die zich niets van regels aantrekt, geweld en het begeren. Iemand die wáar ook ter wereld wordt geboren, begint niet met een onbepaalde vrijheid, maar met grenzen die niet overschreden mogen worden. Een voorbeeld is het incestverbod. Het is vastgesteld dat dit verbod overal ter wereld bestaat en dat voor elke cultuur de regels ervan zijn vastgesteld.⁵ Dit verbod en alle andere verboden op geweld, seksualiteit en doodslag hebben dezelfde oorsprong en functie (Girard 1994: 218): er bestaat een relatie tussen overtredingen van verboden en de ondergang van een groep of samenleving. Dergelijke verboden hebben vooral betrekking op het doen. Geheimhouding is een verbod op het spreken en een verbod op het doen, zoals De Boeck in dit nummer aangeeft. Doen en erover praten dekken elkaar echter niet. Wat in het doen verboden is en door de hele groep energiek en met kracht wordt veroordeeld en bestraft, daar kan dikwijls vrij over gesproken worden. Anders gezegd: wat op het vlak van handelen niet zichtbaar mag worden, mag dat in de taal wel. Een voorbeeld is de Oedipusmythe. Een ander voorbeeld wordt gevormd door de broer-zus-incestverhalen die de Zuni vertellen, terwijl incest bij hen is verboden. In onze samenleving kan vrijelijk over zaken als seksualiteit, incest en agressie worden gesproken, maar de dingen waarover wij spreken, mogen niet altijd worden gedaan, of: als ze worden gedaan, gebeurt dat in een bepaalde context. Hier ligt voor psychotici een probleem. Zij overtreden door hun gedragingen de verboden op het doen. Goffman (1971) heeft in dit verband een treffende benaming gegeven: 'insanity of place'. Het is niet dat de overtredingen op zich zo opzienbarend of verontrustend zijn. Wat psychotici doen, doen anderen ook, maar dan meestal wel achter de coulissen en met bepaalde regels: in kelders, clubs of bepaald gezelschap. Het is de plaats – op het publieke podium – waar de overtredingen worden gedaan. In zijn *Behaviour in public places* (1963) en *Relations in public* (1972) schrijft dezelfde auteur over gekte als overtreding van de ceremoniële regels van publiek gedrag. Maar omdat Goffman gedrag in deze studies voornamelijk opvat als een soort toneel of een performance en wel aangeeft dat psychotici intentioneel bepaalde regels overtreden en daarmee anderen bewust maken van die regels, spreekt hij zich niet duidelijk uit over de onthullingen van geheimen die door dit gedrag worden gedaan. Het is niet alleen de plaats die van belang is. Het geheim stipuleert bijvoorbeeld dat de groteske lichamelijke (Bakhtin 1940 in Simons 1990) in seksualiteit, boeren, winden laten, in het openbaar urineren, agressiviteit ten opzichte van anderen en zichzelf pervers is. Het trekt een grens. De basis van deze grens wordt gevormd door het geheim van het lichamelijke.

De waanzin is dan een scheur in de dagelijkse orde van gedragingen.⁶ Het impliceert tevens dat psychotici onthullen dat de moraliteit van hun samenleving een construct zonder enige vaste grond is. Of zij dit intentioneel doen of niet, een 'perverse' of agressieve daad van psychotici confronteert de ander met het gegeven dat deze die ambivalentie en willekeurigheid niet verdraagt en maakt die ander pijnlijk bewust van zijn eigen lichaam en daarmee samenhangende verlangens en emoties.

Psychotici keren met hun daden ook een symbool van de schaamte om. Dat symbool wordt gevormd door Adam en Eva, van wie na het eten van de boom de ogen open gingen. "Ze merkten dat ze naakt waren. Ze hechten daarom vijgeblaren aaneen, en maakten er zich een schaamgordel van. En toen ze Jahweh God in de koelte van de middag in de tuin hoorden wandelen, verborgen de mens en zijn vrouw zich" (Genesis 3: 7-8). Bij de daden van psychotici waarmee verboden worden overtreden, wenden zij in eerste instantie niet het hoofd af en bedekken de naaktheid niet. De lelijkheid van het lichaam wordt niet verborgen. De ander wendt dan zijn hoofd af en verbergt zo de naaktheid van de psychoticus: 'plaatsvervangende schaamte'.

Nu is schaamte een krachtige mechanisme dat in een cultuur zorgt voor verhuiling.⁷ In zo'n geval voelen mensen zich gegeneerd, in verlegenheid gebracht, geminacht of vernederd in de ogen van anderen; zij voelen zich in verlegenheid gebracht door datgene wat ze gedaan of gezegd hebben, of beter nog: door datgene wat daardoor naar boven is gekomen en publiek is geworden. Schaamte komt van buitenaf (Van der Zwaal 1988: 19). Het gezichtsverlies tracht men doorgaans te herstellen door verberging: een onverschillig gezicht opzetten, het hoofd afwenden, blozen of zich terug trekken. De overtreding van een verbod – waarin bepaalde geheimen worden onthuld – wordt zo geheim gehouden. De schaamte speelt natuurlijk ook een rol, wanneer iemand psychotisch is geworden. In onze cultuur ziet men dikwijls bij mensen na een psychische crisis met 'ontremd gedrag' dat zij zich terugtrekken. Ik heb ook psychotici gekend die nadat ze in de separeerkamer te keer waren gegaan en hun faeces op de muren hadden gesmeerd, zich soms dagenlang op hun kamer terugtrokken toen ze weer 'bij zinnen' waren gekomen.

Schaamte ontstaat als de verbinding van iemand met het beeld van zichzelf als sociaal wezen wordt doorbroken (Stroeken 1988). Hij is het niet waard, hij voelt zich smerig en hij schaamt zich dood. Of mensen die zich voor hun aandoening schamen:

Ja, en een keer weggaan en zo, om boodschappen dat hoeft niet meer, ik ga wel met mijn man mee, maar ik ga nie alleen om boodschappen...Dat durf ik nie...Omdat ik hier ben...(snikt) Dan word ik direct nagewezen...Want iedereen weet het. Dat ik hier ben...Dat is zo... Omdat ik het zelf nie kan. Da vin ik zo erg... As ze da weten...As ze da ammaal weten...Vooral op zo'n dorp. Ken toch ja weet toch iedereen want bij ons da is een ouwe wijk en da zijn ammaal mensen eruit dus.

Schaamte werkt dan ook als sociale sanctie. Het is dan een gevoel van er niet bij horen, van tekort schieten en de norm niet halen. Zo iemand zal zijn uiterste best doen 'normaal' te doen.

Schaamte heeft echter een dubbel masker nodig. Het probleem, dat de aanleiding vormt voor de schaamte, moet worden bedekt en de schaamte zelf dient te worden verborgen. Er zijn allerlei manieren om dat te doen.⁸ Enkele, zoals terugtrekking, afwending, een onverschillig gezicht zijn al genoemd. Een radicale manier is suïcide. Volgens sommige therapeuten is de kans hierop na een ernstige crisis heel groot. Weer een andere manier is de transformatie in een ander wezen. In psychotische beelden van keizers, helden, goden krijgen gevoelens van centraliteit, grandiositeit en almacht een plaats, die voor 'gewone' stervelingen buiten de orde vallen.⁹ Als de keizer doen,

is *waan*zinnig en daarom niet echt. Anderen hoeven er om die reden niet naar te kijken of het serieus te nemen. Meestal weten zij het niet eerder dan wanneer de psychotische mens erover spreekt. Als een psychoticus (de keizer) langs het grasveld op het terrein van een psychiatrisch ziekenhuis loopt te tellen dan zal niemand, behalve enkele ingewijden, weten dat hier een keizer zijn paleis aan het bouwen en inrichten is, en het vult met kostbaarheden en vrouwen, die zijn begeren zullen bevredigen op elk moment van de dag. We zien wel dat er iets aan de hand is, maar wat dat is, blijft geheim. De schaamte wordt ook wel getransformeerd in angst. Dit gebeurt vooral als een psychoticus zijn goddelijkheid of almacht openbaar heeft gemaakt (Van Dongen 1994).

Een andere schaamtreactie bij psychotici is de schaamteloosheid.¹⁰ Die schaamteloosheid komt voor zover mijn veldwerk¹¹ betreft vooral voor bij chronische psychotici. Zij hebben dikwijls, zoals Ten Have (1983) het noemt, een 'toer gebouwd' van ongewoon, shockerend gedrag.¹² Die toer wordt in de publieke sfeer volgehouden en vergt naar mijn idee aardig wat inspanning, maar zodra psychotici geen publiek meer hebben, verandert het gedrag. Zo'n toer heeft iets tragikomisch en leidt daarom niet tot een moreel oordeel van anderen, als tenminste het spel voornamelijk binnen de psychiatrische context (of in een context waarin anderen weet hebben van iemands gekte) wordt opgevoerd. Het leidt tot bescherming en hulp. Daarbuiten heeft een psychoticus echter heel wat problemen in de sociale sfeer. Psychotische daden dringen binnen in de normale culturele patronen en relaties en oefenen er invloed op uit (Scheper-Hughes 1987), maar ze zijn nooit verstoken van culturele betekenissen. Dat maakt het voor anderen onbehaaglijk en geheimzinnig, want deze betekenissen zijn niet meer dan vage littekens uit een ruimhartiger verleden.

Over gekke verhalen en lichamelijke

Psychotische verhalen worden naar men algemeen aanneemt gekarakteriseerd door onsamenhangendheid en vreemde verhaalstechnieken (Chaika & Alexander 1986). Dit leidt dan weer tot onbegrijpelijkheid voor anderen: 'Hij maakt zinnen die je niet vast kunt houden en niet na kan zeggen. Ze zijn krom en verward.' 'Hij weet niks goed uit te leggen. Hij springt van de hak op de tak. Losse associaties, binnenpretjes, alles loopt door elkaar heen.' 'Ze herhaalt alles wat ik zeg.' Dit zijn opmerkingen die therapeuten maken over het spreken van psychotici. Welke grammaticale of linguïstische afwijkingen de verhalen van psychotici hebben is hier niet aan de orde.¹³ De opmerkingen van therapeuten geven ons aanwijzingen hoe moeilijk anderen het met psychotisch spreken hebben. Ongetwijfeld hebben echolalie, onbegrijpelijkheid, et cetera, afgezien van overtredingen van allerlei grammaticale en linguïstische een verwarrende werking op het sociaal niveau. Ik wil in dit verband wijzen op twee belangrijk aspecten van de verhalen van psychotici. Ten eerste, de lichamelijke van de taal die duidelijk wordt in de tastbaarheid, het concrete, de directheid en de gerichtheid op de wereld (cf. Lorenz 1957, 1961). Ten tweede, de taal over het lichaam en het lichamelijke. Deze twee aspecten samen hebben een onthullende werking. Ze tonen de mogelijke maar tegelijk sociaal-cultureel onmogelijke dimensies van het lichaam. Eva vertelt:

Ik geloof dat mijn geest overgaat in andere personen. Ik geloof in een hel. Dat als ik dood ben seksuele behoeftes heb en allemaal seks heb wanneer het niet mag. Ik bedoel als de jongens niet graag willen. Dat ik gil en me geil voel. Dat is hel.

Eva steekt een absolute grens in onze culturele lichaamsorde over. Seksuele uitwisselingen tussen levende en dode lichamen zijn grensoverschrijdingen die buiten de normale leefwereld vallen. Zij zijn verbonden met het duister, het vuil. Maar dat wil nog niet zeggen dat ze in de taal (of in de daad) niet mogelijk zijn. Het verhaal van de vrouw ontdoet de seksuele daad van haar normale symbolische dimensie, maar vult hem op met een andere betekenis. Die betekenis is in het verhaal concreet, maar wordt in het licht van het leven van psychotische mensen toch weer symbolisch: de omkering van leven in dood, die pas doet leven. Deze levensbrengende dood (dood gaan om eindelijk te kunnen leven) is een geheim waarover wij in onze cultuur niet willen of kunnen spreken.¹⁴

Het psychotisch spreken dringt bij ons binnen en tracht ons medeplichtig te maken of binnen te leiden in een donkere of stralende wereld. Zo is de bandrecorder of de videocamera in een gesprek tussen therapeut en patiënt een derde gesprekspartner. In tegenstelling tot wat men gewoonlijk doet als men weet dat zijn gesprek wordt opgenomen – namelijk net doen of de recorder of de camera er niet staat – zijn de apparaten voor de mensen van de afdelingen voor intensieve behandeling een essentieel onderdeel van een gesprekssituatie. Ze vormen het publiek tot wie ze rechtstreeks kunnen spreken.

U vindt misschien dat ik gek doe, maar als dokter Freud zaliger, met de stem van dokter Freud zaliger sprekende heb ik een verklaring, wat doet een normaal mens in een gekkenhuis uit verzet tegen zijn opname? Dat is dusdanig gek doen dat ik mijn hand nu naar romantischer plaatsen laat verdwalen zodat duidelijk de greep op de dijbenen van deze Sjeff Bogerschap (gefingeerde naam) eh soepeler wordt. U kunt de band voor duidelijker romantischer plaatsen in de verdwaling mijn hand langs de ruggegraat voelen glijen (geluid van water). U hoort dat geklater? Eh ja we zijn klaargekomen, zo, nou eh:: ik zou deze band willen besluiten door te zeggen: Nou jongen doe je best, dan zijn wij over negen maanden de ouders van een eh:: een eh:: prachtige blozende baby, een Eric in de dop, Eric de Noorman in de wop.

We mogen (via de band of de camera) geen toeschouwer blijven. We worden betrokken in subversieve daden en intieme ruimtes. We worden aangesproken en verbonden met de waanzin. In het bovenstaande fragment van Eric, wiens optreden volgens sommigen meestal veel weg heeft van de toneelstukken van Ionescu, worden aan de seksualiteit bepaalde betekenissen gehecht, waardoor de oorspronkelijke symboliek van intimiteit en begrenzing verloren gaat. Het lijkt misschien alsof Eric het publiek zijn verontschuldiging aanbiedt voor zijn gekkenpraat. De seksualiteit wordt hier echter verbonden met het onderzoek dat destijds werd gedaan en het daaraan verbonden resultaat: een boek. Het zaad, concreet gemaakt middels sperma en water, dat in de gesprekken van Eric wordt gezaaid zal – als wij goed ons best doen – ontkiemen tot een boek (de baby). Niet zo maar een boek, maar Eric de Noorman. Een boek dat

volgens Eric met een zeker geweld geheimen zal onthullen, een boek waarvoor hij de publieke ('Ben hoer') vrouw heeft gespeeld:

Ja. dan vraag ik me af wat ze hier onder verklappen verstaan, want dat... Herodus blijkt een man te zijn, ook in deze tijd, vraag ik me af waarom Bagdad dan bezet is, dan vraag ik me af waarom eh de oude stad Ur, he? Want ik kom van Ur, vrouwelijke van eh ik kom van Ur. Ben hoer, he, [.....] Israël waar ik dan geboren ben. He? Ja. Nou hier is uitgedacht waar de Far Ur eilanden te voorschijn komen, Eric de Noorman, dus eh dan denken ze vaak van eh: heb je geen sympathie gehad voor mensen?

Het geheim dat hiermee open komt te liggen, is dat wij medeplichtig worden aan het verbreken van een zeker bestaand evenwicht in het grensgebied van het lichamelijke, het sociale en (in dit geval) de wetenschap.¹⁵ Het is een tegenzet, die duidelijk maakt dat wij niet op de veiligheid van de begrenzing van ons lichaam als dat van toeschouwer hoeven te rekenen, noch kunnen schuilen achter de rol van onderzoeker. Als wij luisteren naar een psychotisch verhaal, zitten we niet in de duisternis van het theater, maar wordt de schijnwerper ook op ons gericht. Een ieder die dat in een theater dat is overkomen, weet wat hier wordt bedoeld.

Een belangrijk gegeven in de verhalen en lichaamsbeleving van psychotische mensen is, dat het lichaam een 'corps morcelé' (Moyaert 1982) en daardoor een gebarsten spiegel is. Het lichaam kent dan geen grenzen. De buitenwereld komt er zo maar binnen of de stukken leiden een eigen bestaan. Een psychotisch lichaam is geen symbolische eenheid. Wat deze stukken ons dan (voor)spiegelen zijn brokken van beelden, die bovendien vertekend zijn. Psychotische mensen spiegelen de culturele lichaamsorde, zij het dan 'gebarsten'. Als ik Vincent voorhoud dat als hij in de stad zijn broek naar beneden doet om wat geld te verdienen dat niet hetzelfde is als wat sporters doen als ze douchen na de wedstrijd, dan antwoordt hij dat 'ze toch bloot lopen' en dat het wat hem betreft gelijk is.

Niettemin trachten psychotici de verbrokkeling te herstellen. Dit doen zij onder meer door zich niets van grenzen aan te trekken. In het verhaal hieronder zijn chiro-mantie, de hand, medicijnen, het hart en de genitaliën verweven met het noodlot, de angst en de dood.

Er verschenen twee cirkels in mijn hartslijn en als die lijnen zich splitsen dan gebeurt er iets noodlottigs... Ja, ik heb nooit zo pijn ik heb ik heb in mijn hand gesneden. De hartsnee, dat is eh:: dat heeft met gezondheid te maken en mijn hartsnee die zit precies op zo'n splitsing. En ik vraag me af toen vroeg ik me af of dat vol met gif was. Een bepaalde leeftijd. Dat het bij de splitsing aan komt, dat ik bijvoorbeeld kanker krijg. Dat kwam door mijn handsnede. Af en toe heb ik echt geobsedeerd door mijn handsnede. Ik heb tetanus gehad aan mijn handen. Dat hebben ze hier ook wel eens gehad omdat mijn penis gewoon drooggevallen is.¹⁶

In psychotische verhalen gebeurt er steeds iets met de grensgebieden van het lichaam. Het zijn de uiteinden van het lichaam die het moeten ontgelden. In het verhaal hierboven zijn het de hand die onheilsboodschappen toont en de genitaliën, die 'droog vallen'. Op zich is dit gegeven niet ongewoon. Op het grensvlak van ons lichaam vindt

uitwisseling tussen binnen en buiten plaats. In de verhalen van psychotische mensen echter zijn de gebeurtenissen op en aan de grens van het lichaam niet zo maar een weergave van persoonlijk ervaren processen. Ze spiegelen lichaamsthema's van onze cultuur, maar door de manier waarop dat gebeurt krijgen die thema's iets ridicuuls en ironisch. Eric spreekt bijvoorbeeld over beheersing van seksualiteit:

Alleen heb ik nu de perfecte outillage dat ik gezien mijn lichaamstemperatuur die per erectie stijgt iets he, plaatselijk? De warmteventilatie iets aanschakelen. Hoe aanschakelen? En daarbij de warmteautomaat op de temperatuurregelmeterkop schakelen op ventilatie, om het koeler te maken. Dus dat wil zeggen als de lichaamstemperatuur 36,7 graden is en hij zou een tiende graad stijgen, naar 36,8 bij een erectie, dan schakelt de automaat ook wel in, bij fijnregeling en is het niet mogelijk om in een vrouw bevruchting te plegen, want dan gaat de koeling aan, dan kan ik nie afkoelen. In een zelfregelende masturbatiecel, waarin dan uretrine en uretra grensovergang per gelaten verzen dertien, een hoofdstuk uit de bijbel, wat duidt op een vakkundig gelaat, het hoofd van afwasser, of het hoofd van een soepkop, van een soephoofd. Maar de cel is eh: verdacht modern aangelegd. De warmteregelaar staat op eh bij rechts. Ja, 36,7, punt acht gaat de ventilator aan staan.

In zulke verhalen nestelen zich betekenissen en symboliek die in het normale cultureel idioom over het lichamelijke niet openbaar worden. Wat deze innesteling betekent in relatie tot geheimen, zal ik in de volgende paragraaf bespreken.

Het geheim als gekkenpraat

De discrepantie tussen doen en spreken, die eerder ter sprake is gekomen, kent haar compensatie en symbolische uitdrukking. Zo leert de Freudiaanse psychoanalyse ons dat de eerste liefde van een jongen incestueus is, gericht op verboden 'objecten': de moeder en de zuster. In de volwassen neuroticus is er een rest aanwezig van het 'psychisch infantilisme' (Freud 1923). In zijn onbewuste speelt de incestueuze fixatie van het libido de hoofdrol. Het incestverlangen is in de ogen van de klassieke psychoanalyticus het kerncomplex van de neurose. Lévi-Strauss (1969, 1971) beargumenteert dat mythen, als bijvoorbeeld die van Oedipus, symbolische omzettingen zijn van de tegenstrijdigheden in het leven van mensen. Lacan (1966) beweert dat de structuur van de taal gelijk is aan de structuur van het onbewuste. Doorredenerend in deze gedachtengang, zou datgene wat in de taal blijkbaar niet verboden is en naar buiten komt, gelijk kunnen zijn aan bijvoorbeeld ons onbewuste verlangen om onze lichamelijke ten toon te spreiden, of aan iets anders dat volgens culturele wetten eigenlijk geheim zou moeten blijven. Dat verlangen vormt een kloppende zweer, waarvan uiteindelijk de wand breekt zodat de 'etter' door de taal vrijelijk naar buiten kan stromen. Compensatie en symbolische uitdrukking. En misschien wel de bevrijding, zoals de psychoanalyse ons voorhoudt. Het schijnt dat wij deze bevrijding nodig hebben....

In dit perspectief vervult de psychoticus een brugfunctie. Hij is het die namens ons de vormen van lichamelijke die geheim moeten blijven naar buiten brengt door te

doen, maar ook door te spreken. Anders dan men op grond van wat in columns,¹⁷ boeken, radiouitzendingen, tv-programma's zou verwachten, is de taal echter opvallend onverdraagzaam als het om waanzinnigen gaat. Het is dan dat datgene wat elders en op een ander tijdstip in de taal wel is toegestaan en niet geheim hoeft te blijven, in de taal van de waanzinnigen altijd verboden blijft. De reden daarvan is in de vorige paragraaf al genoemd. Veel overschrijdingen van de grens die de taal stelt blijven onbestraft en worden soms aangemoedigd. Die overschrijdingen onthullen wel geheimen, maar laten ze gelijktijdig intact, omdat wij de tekst zoals die in boeken en tijdschriften voorkomt, op zichzelf kunnen beschouwen. Wij maken er geen deel van uit.

Het geheim van ons lichaam worden wij in de eerste plaats voortdurend aan ons lichaam gewaar. Die gewaarwordingen worden aan voorstellingen gekoppeld en het gebruik daarvan wordt weer aan bepaalde regels gebonden. Door die (ver)binding wordt verhinderd dat wij al te veel door ons lichaam bepaald lijken. De grensoverschrijdende taal van psychotische mensen is echter niet zo vrijblijvend en op zichzelf staand. Zij zitten met de taal opgescheept. Die is voor hen een soort orakel waarmee ze geen weg weten. Zij keren tot hun lichaam en geven 'een quasi persoonlijk antwoord op datgene waarop men geen antwoord heeft' (Moyaert 1994). Bovendien valt hun spreken samen met hun doen. Zij doen wat zij zeggen en zeggen wat zij doen. Zij zijn daarom geheimloos in hun verhaal. En dit niet alleen; ze verlangen die geheimloosheid ook van anderen. Vincent heeft bijvoorbeeld in zijn dialogen een tactiek ontwikkeld die eruit bestaat dat hij eerst iets beweert en het vervolgens aan zijn gesprekspartner vraagt. Dat deed hij ook in de gesprekken die ik met hem had:

Kijk, anderen vinden mij niet normaal. Ik ben iemand die anders is. Ben ik iemand die anders is?

Met zulke vragen laat hij de ander dingen zeggen die deze liever voor zich houdt of waarvoor hij zich geneert, omdat er taalgrenzen worden overschreden. Dit kan zo ver gaan, dat de psychoticus de ander volledig doorzichtig wil maken, geheimloos. Vincent zegt tegen me na me verteld te hebben dat hij elke dag masturbeert en dat 'dat witte spul' vies is:

Ik wou dat jouw voorhoofd van glas was... Jouw denken moet door je voorhoofd schijnen, hier! En Vincent drukt met zijn vuist op mijn voorhoofd, vlak boven mijn ogen: Jij moet je denken laten zien, maar dat doe je niet.

Nee, dat deed ik niet en ik merkte dat ik het ook niet zou kunnen op dat moment en in die situatie. Evenals voor het doen is de schaamte ook bij het spreken een sterk mechanisme dat zorgt voor verhulling van geheimen. Ik had Vincent dan ook geen bekentenis over mijn eigen seksueel gedrag willen of zelfs maar kunnen doen.

Het spreken is dus evenzeer aan regels gebonden als het doen. Die regels hebben bijvoorbeeld Grice (1975) en Leech (1983) in hun conversatietheorie vervat.¹⁸ Bij psychotische mensen lijken de regels van Grice – samenwerking en respect – niet te worden gevolgd, maar wel de regels die Leech heeft beschreven: zeggen wat onvoorspelbaar en daardoor interessant is, en zoveel mogelijk de positieve kant (van zichzelf en de dingen die men doet) naar voren brengen (Van Haaster 1991). In onderzoek naar

het spreken van psychotici heeft tot voor kort altijd het tekort in dat spreken voorop gestaan. Het gaat in dit geval niet alleen om de overtredingen van sociale regels, maar ook om stoornissen in het spreken zelf. Onderzoek op dit terrein heeft op basis van empirisch onderzoek en statistiek een formele beschrijving opgeleverd van de wijzen waarop schizofrene mensen de linguïstische code kraken. Andreasen (1979) onderscheidt bijvoorbeeld twintig categorieën op basis waarvan men het spreken kan karakteriseren. Weer ander onderzoek maakt duidelijk dat psychotici de context niet goed kunnen overzien en dat ze om die reden woorden de juiste betekenis niet kunnen geven.¹⁹ Deze decontextualisering wordt dan verklaard uit verstoringen in betekenisgeving, associatieproblemen, associatiefouten en concentratieproblemen. Ook op het terrein van stijl, coherentie en structurering heeft men het afwijkende van het psychotisch discours beschreven en geanalyseerd (bijvoorbeeld Chaika 1982). Men vond onder andere dat de uitspraken van psychotici allerlei dubbele bodems hebben, die anderen geen houvast bieden, of dat psychotici onsamenhangend spreken. Studies die zich meer richten op het psychotisch spreken in sociaal perspectief, laten zien dat psychotici de nabijheid en intimiteit van de ander niet verdragen. Men heeft de verklaring van de spreekstoornissen meestal gezocht in relatie met denkstoornissen. Het zich niet houden aan regels, van welke aard dan ook, komt voort uit denkstoornissen. Daarachter ligt dan weer de vooronderstelling dat er stoornissen in het werkelijkheidsbesef en de werkelijkheidstoetsing zijn (Frosch 1983). Het ligt geenszins in de bedoeling om op de resultaten van deze studies in te gaan. Ik wil er met het bovenstaande slechts op wijzen dat het spreken van psychotici uitvoerig is bestudeerd, dikwijls tot in de kleinste details. Het psychotisch spreken is daarmee tot een descriptieve categorie geworden en op grond van onderzoek kan men een steeds verfijnder diagnose stellen. En dit maakt dan weer deel uit van de 'vertechnisering' van de psychiatrie. De overtredingen van taalverboden zijn zo tot descriptie geworden en zijn gaan behoren tot de pathologie. Ze worden dus als het ware apart gezet en op zichzelf beschouwd. Zo onthullen zij alleen de ziekte en geen culturele geheimen.

De interesse voor het psychotisch spreken is groot. Dat staat niet los van bepaalde ontwikkelingen in onze cultuur. Die ontwikkelingen laten zich samenvatten met 'verbalisering' en 'psychologisering' (Ingleby 1985) van en in de cultuur. Deze tendensen impliceren een verschuiving van het morele domein naar het individuele, psychologische domein. De morele dimensie die tot dan toe bijvoorbeeld aan de overtredingen van de taalverboden kon worden onderscheiden wordt onzichtbaar, omdat ze wordt opgesloten in teksten en het individu. De opkomst van de psychoanalyse heeft hierop een grote invloed gehad. Ze hield vooral een veranderde benadering van waanzinnigen in. In plaats van de biologische benadering en een uitsluiting van 'ontzinden' op grond van openlijke morele overwegingen komt de verbale benadering van de gek. De taal van de waanzin kan zo een 'in zichzelf cirkelend spel van betekenaars' (Moyaert 1982) worden. De afstand tussen psychotici en anderen wordt hierdoor vergroot.

De waanzin werd niet alleen een spreken dat in zichzelf rondcirkelt, maar ook *een spreken dat op zichzelf blijft*, doordat de behandeling in de beslotenheid van een kamer plaatsvindt en de psychiater abstinentie betracht (cf. Mooy 1987: 94). Bovendien wordt het een spreken dat in zekere zin tot zwijgen wordt gebracht, omdat er op het spreken

van waanzinnigen geen sancties meer worden gezet. De psychoanalyse heeft er immers tevens toe bijgedragen dat de grens tussen normaliteit en abnormaliteit, die er door de eeuwen heen zorg voor heeft gedragen dat de waanzin kon spreken en onthullen, steeds minder vast is komen te liggen. Dit gaat vooral op voor het spreken in de therapie, maar door de enorme impact ervan op het denken in de samenleving ook voor een groot deel ook daarbuiten. Het geheim van onze groteske lichamelijke is in de taal onthuld, via allerlei gezondheidsmagazines bijvoorbeeld. Doorgaans gebeurt dit niet in de zin van het groteske als bizar, grillig, extravagant, fantastisch, lachwekkend, maar in de zin van de vitaliteit van het lichaam, van de maakbaarheid. Wat in en uit het lichaam gaat, wat het lichaam doet en wat wij met het lichaam kunnen doen, krijgt de ernst van wetenschappelijkheid of quasi-wetenschappelijkheid. Wat in het lichaam wordt opgenomen of eruit verwijderd, wijst niet naar de wereld, maar naar onze individuele gezondheid. Wat we met ons lichaam doen – eten, drinken, vrijen, doodgaan – speelt zich in onszelf af en wordt naar buiten toe ontdaan van rimpels. Het lichamelijke in onze cultuur is versmald tot een code die, behalve aan het individuele en gezondheid, geen ruimte kent voor andere zingeving. Het lichaam is in onze cultuur getekstualiseerd (Kristeva 1969) en wat we met elkaar doen is 'een gesprek' (Widdershoven, dit nummer), intertekstualiteit.

De psychoticus draait dit om. In zijn spreken en doen is het lichaam een drama met vrolijke en tragische kanten (Van Dongen 1994). Door de openingen van het lichaam komt de wereld binnen. Er gaan geen faeces of sperma uit, maar 'onreinheid'. Monden slokken de psychoticus op, of hij eet zelf de ander. Het is niet langer de vertrouwde, autonome persoonlijkheid die in het verhaal van psychotici centraal staat. De ervaringen aan en in het lichaam worden verweven met anderen, met de wereld, met de kosmos, met God (cf. Devisch 1993). Sperma wordt goddelijk zaad dat ergens naar toe gebracht moet worden. Of een atoom:

Heus, een atoom die uit mijn fallus komt sproeien... Een atoom die uit mijn uretra ontsnapt... Het komt eruit... Help me gauw. Ja? Waar moet het dan in? Als het eruit komt dan gooien we je in de cel.

De psychoticus verschijnt niet als een individu, dat volgens de culturele lichaamsorde slechts beperkt de intermenselijke grenzen mag overschrijden, maar als onderdeel van een totaliteit waarbinnen grenzen geregeld worden overschreden en verboden worden overtreden. Hij gebruikt dan woorden die wij kunnen voelen als we ons daarvoor openstellen.

Het zijn de overtredingen van taalverboden (Foucault 1964) waarin de taal door iemand die psychotisch is, voelbaar wordt gemaakt. De overtreding van de wetten en regels van de 'linguïstische code'²⁰, die men typisch acht voor het psychotisch spreken is in het licht van het bovenstaande een onthulling van het geheim van het lichamelijke. De woorden lijken voor ons in eerste instantie slechts klanken te zijn, maar omdat de psychoticus niet ophoudt met zijn verhaal²¹, worden we min of meer 'gedwongen' het aan te horen. We kunnen onze oren niet sluiten voor iemand die dicht bij ons komt staan op straat en een fantastisch verhaal over de kosmos, de ondergang van zichzelf en de wereld vertelt. Het binnendringen in onze ruimte maakt dat wij de woorden van hem gaan voelen en dit brengt ons weer in contact met ons eigen verborgen lichaam.

Psychotici overtreden ook een verbod op geheime woorden in onze cultuur. Die geheime woorden omvatten de "hele religieuze, seksuele, magiese reeks van *blasfemische woorden*" (Foucault 1964). Als voorbeelden kunnen worden aangehaald de verboden die in verschillende culturen bestaan op het gebruik van namen in combinatie met alle woorden die er fonetisch op lijken. Bijvoorbeeld de Tiwi van de Melville en Bathursteilanden leggen een verbod op het woord *'mulikina* (vol, gevuld, voldoende), tegelijk met de eigenaam *Mulikina*. Een ander voorbeeld is het verbod aan een groep om de naam uit te spreken van een plant of een dier dat als eponiem dient (cf. Lévi-Strauss 1962). In onze samenleving is het dikwijls moeilijk dergelijke woorden te vinden, omdat er altijd wel een context is te vinden waarin ze wel mogen worden gebruikt. Blasfemie in onze cultuur is geen generale blasfemie. Het hangt van de context af en is ook weer aan regels gebonden. Psychotici lijken zich hieraan echter niet te storen, hetgeen overigens niet inhoudt dat zij context-ongevoelig zouden zijn.

De woorden van een psychoticus zijn dikwijls de woorden van de kroeg, van de straat, de 'platte lol', maar dat is eigenlijk niet meer het probleem dat wij ermee hebben. De woorden worden bezet door ongewenste symboliek en zo vertekend. De poep is geen poep zonder meer, maar een symbool van onreinheid die door onbeheersbare machten en het numineuze in het lichaam van de psychoticus is gekomen.²²

De bezetting van de woorden door ongewenste symboliek hangt nauw samen met de overtreding van een derde taalverbod, dat Foucault (1964) onderscheidt. Dit verbod omvat alle woorden die in principe mogen worden uitgesproken en zijn toegestaan, maar waarvan de betekenis op een gegeven moment in een cultuur niet is te verdragen. Psychotici koppelen het 'laag' lichamelijke bijvoorbeeld aan meer hooggestemde voorstellingen. Misschien worden deze voorstellingen dan omlaag getrokken, maar daarnaast gaat het verhaal over de grenzen die ons gevoel voor betamelijkheid of eerbied ons opleggen. Eva, de bijbelse vrouw, wordt in de isoleercel verkracht en het verhaal licht de dekens op, waaronder het gebeurde. Er is dan niet alleen sprake van een 'te veel' in de zin van de frequentie van de vertelling, maar ook een 'te veel' aan inhoud. Op deze wijze tonen psychotici de voortdurende grensoverschrijdingen van het lichaam.

Overtreding van een vierde vorm van uitsluiting in de taal omvat de woorden die kennelijk met de gangbare code overeenkomen, maar die stilzwijgend en gelijktijdig op een andere code worden aangesloten, zodat de betekenis ervan wordt verdubbeld. Volgens Foucault (1964) moeten we daar niet de geheimtaal onder verstaan, maar een esoterische taal, een taal voor ingewijden. Hoewel Foucault het niet met zoveel woorden schrijft, ziet hij in het laatste verbod de grootste ontluistering van culturele geheimen. Hij schrijft:

...zij deelt niet een verboden betekenis mee die ze verbergt, maar ze nestelt zich van meet af aan in een wezenlijke geheime nis van het gesproken woord. Een bijbetekenis die dat spreken van binnen en misschien wel oneindig diep uitholt. Het doet er dan weinig toe wat er in een dergelijke taal wordt gezegd en welke betekenissen worden uitgesproken. Deze duistere en centrale bevrijding van het woord-in het binnenste van dat woord-is een oncontroleerbare vlucht naar een brandpunt dat steeds ieder licht ontbeert-dàt is iets wat geen enkele cultuur zo maar kan akseptereren. Niet vanwege zijn inhoud, niet vanwege zijn verbale gehalte geldt een dergelijk spreken als overtreding maar omdat het een *spel* is.

De psychoanalyse hield, zoals men al lezen kon, een opheffing van verboden in. De waanzin heeft dan niet meer te maken met 'taalfouten', blasfemie of onverdraaglijke betekenissen, maar met esoterisch taalgebruik. Eigenlijk wordt met de ontwikkeling van de psychoanalyse het geheim van de cultuur onthuld. Het blijkt dan namelijk dat de waanzin niet een of andere list is om verborgen betekenissen bloot te leggen, maar dat ze een reserve aan betekenis duidelijk maakt.²³ Reservé moeten we hier niet opvatten als voorraad, maar als "een figuur die de zin inhoudt en uitstelt, die een leegte schept, waarin [...] de mogelijkheid gegeven is dat de een of andere betekenis zich daarin nestelt, of zelfs een derde betekenis – en dat wellicht tot het oneindige." Duidelijk maakt, meer niet, want volgens Foucault en auteurs als Moyaert is de taal van de waanzin een spreken dat niets zegt, "een in zichzelf eirkelend spel van betekenaars" (Moyaert 1982), "een taal die slechts in dit woord bestaat, een woord dat slechts zijn taal spreekt" (Foucault 1964). Psychotici spreken dan de taal van de ingewijden in de positie van vreemdelingen, die er een vrij goed idee van hebben wat aan de andere kant van de grens aan de hand is. Het idee dat hun bizar verhaal een teken is van esoterie, van het kennen van het geheimzinnige waarmee in de cultuur de lichamelijkeheid wordt omhuld, terwijl psychotici buiten de cultuur zijn geplaatst, leidt tot vervreemding bij anderen.²⁴ De zaken die we doorgaans als normaal ervaren, worden iets ongewoons, omdat ze worden verteld door mensen die met 'waanzinnige ogen' hebben waargenomen en in die waarneming allerlei verbanden hebben ontdekt.

Het geheim en de gek als vreemdeling

Wij zien dat er iets vreemds met de psychoticus aan de hand is. Dat vreemde lijkt op een geheim, want men kan niet zeggen wat het nu precies is, dat maakt dat een psychoticus ons zo vreemd voorkomt. Hij is in elk geval zeer zichtbaar. Naaktloperij, ongepaste kleding, vuil verzamelen, dat zijn de dingen die wij zien en die ons raken en ongemak oproepen.²⁵ Het is overigens niet enkel het doen waardoor hij ons vreemd is. Ook als een psychoticus 'niets' doet, zien de meesten van ons het vreemde.

Kristeva (1991) schrijft over de vreemdeling dat deze iets heeft wat wij niet hebben: de afstand waarmee hij naar anderen kijkt (naar ons). Ze voegt eraan toe dat de vreemdeling hierdoor de cultuur kan relativiseren. Dat is wat een psychoticus middels zijn lichaam en spreken over dat lichaam ook doet. Wat hem verder tot vreemdeling maakt is dat hij verboden overtreedt op het doen en spreken, op het openleggen van basisgeheimen, zoals ik hierboven al heb beschreven. Hij gaat als het ware buiten zijn cultuur staan. Men neemt overal ter wereld aan dat krankzinnig gedrag de basisregels van een samenleving omkeert (Babcock 1978). Deze omkering wil overigens niet zeggen dat gekte enkel wordt opgevat als ongewenst gedrag. Omkering komt bijvoorbeeld ook voor gedurende het carnaval, in theaters of op feesten, maar dan is het aan regels gebonden. Gekte kenmerkt zich daarentegen door een min of meer permanente omkering (Littlewood & Lipsedge 1989) en houdt geen rekening met regels. Gekte laat dan zien wat normaal wordt verborgen in een bepaalde cultuur.

Psychotici, vreemdelingen in eigen cultuur, bezorgen anderen problemen. In de literatuur over de problemen die anderen met psychotische mensen en ex-psychiatrische

patiënten hebben, wordt gesuggereerd dat deze problemen vandaag de dag steeds zwaarder op de samenleving drukken. Wie echter de geschiedenis van de waanzin overziet²⁶, weet dat er altijd problemen met waanzinnigen zijn geweest en dat die altijd zwaar op de samenleving hebben gedrukt. Het verband dat wordt gelegd tussen de gekte en het wilde beest in de mens ziet men bijvoorbeeld door de eeuwen. Waanzin is dan de periode waarin oncontroleerbare driften van mensen de strijd met de redelijkheid en de beschaving winnen en tot volle bloei komen.²⁷ Wel zijn er accentverschuivingen in de waardering van de problematiek. Gekte werd in de Europese middeleeuwen als zondig opgevat²⁸; daarna werd de waanzin meer gezien als een tekortkoming in de zelfredzaamheid; later werd hij als een belediging van de menselijke rationaliteit opgevat. Tegenwoordig is het accent komen te liggen op de agressie van psychotici. Deze accentverschuivingen moeten in relatie worden gezien met ontwikkelingen in de samenleving. Devereux (1980) heeft eens opgemerkt dat elke samenleving de gekken krijgt die ze verdient. Hiermee wordt bedoeld dat de waanzinnige een metafoor is voor wat in zijn samenleving aan de hand is. In deze tijd impliceert dit dat de angst voor het duistere en wilde in het menselijke denken heeft plaatsgemaakt voor de vrees voor agressie in het menselijke doen en aantasting van het individueel bestaan. Een vrees die zich overigens niet beperkt tot vrees voor psychotici. De problemen die wij met psychotici (en andere vreemdelingen) hebben zijn volgens Kristeva (1991) een gevolg van de crisis waarin het moreel denken en de ideologie verkeren. Volgens haar is de aard van het probleem dat wij moeite met het vreemde hebben, omdat wij angstvallig waken over onze persoonlijke uniciteit en anders zijn. Het probleem van een psychoticus is dan het probleem van de individualiteit.

Kristeva wijst dan op een mechanisme, dat Freud in 1919 in het essay *Das Unheimliche* heeft beschreven. Het mechanisme is een psychologisch mechanisme – onbewuste verdringing en projectie – dat maakt dat iets wat iedereen bekend is en verborgen moet blijven door de ander aan het licht komt. Het vreemde is volgens hem niet iets van de ander, maar van onszelf, van iedereen. Dat vreemde (Freud spreekt van een verontrustende vreemdheid) is het kwade²⁹ dat wij in onszelf verdringen, maar in anderen projecteren. Ons eigen ik is vreemd en wij herkennen het alleen via de ander, die kwaadwillend is. Ons geheim wordt blootgelegd.

Ook dan is een psychoticus als vreemdeling een metafoor voor de ander. Hij heeft wel veel gemeenschappelijk met andere vreemdelingen, maar er is toch een belangrijk verschil. Hij komt niet uit een andere cultuur en maakt daarom geen 'faux pas' uit onwetendheid of onbekendheid met waarden, normen en regels van zijn samenleving. Omdat hij uit onze cultuur komt, worden zijn overtredingen van verboden hem dan ook niet aangerekend. Hij is iemand die hulp behoeft, want hij is ziek en daardoor al te openhartig. Wij hebben zelfs enige bewondering voor zijn 'doing dirty', 'speaking dirty', kortom voor het buitenhangen van de vuile was. Omdat er zo'n complex betekenisstelsel van en een controlemechanisme op de waanzin is en zo de psychoticus marginaal en 'onschadelijk' kan worden gemaakt, kunnen wij ook uiting geven aan die bewondering. Het uitbrengen van geschriften van waanzinnigen, eventueel met voorwoord door een psychiater, is daar een voorbeeld van.³⁰ De bewondering en verwondering die men voor waanzin kan hebben is overigens niet alleen daaraan te

danken. Een psychoticus kan als marginale mens en als gek geheimen onthullen en wantoestanden aanklagen. In de Marokkaanse cultuur bijvoorbeeld kan de waanzinnige vrijuit een taboe-onderwerp als schending van mensenrechten onthullen, zonder dat de schenders (machthebbers) gevaar lopen.³² De gek is een 'héro sotérologique' (Kilito 1990), een nar die zich ongelimiteerd en grotesk kan uitdrukken. Anderen ook aan het lachen maakt. Ook in onze cultuur is een psychoticus soms een nar, die de overtuigingen en beelden die wij van onszelf hebben scheurt. In zijn spreken en doen valt de nadruk op de grenzen van het lichamelijke; voorstellingen van het lichaam die in de cultuur naar de achtergrond zijn geraakt, worden weer teruggehaald op ironische wijze. Een psychoticus is behalve vreemdeling ook een dubbelganger: hij verdubbelt onze sociale stem en keert die om. Het urinerende, boerende, flatulente, masturberende en parende lichaam wordt op het publieke toneel opgevoerd. Maar omdat hij gek en vreemd is of is gemaakt, nemen wij zijn doen en spreken niet meer serieus of maar half serieus. De tekens die door hem zijn gebruikt, worden op die manier ambivalent. Daarmee maken ze duidelijk dat mensen zich voortdurend in een instabiele situatie bevinden tussen goed en kwaad, tussen geheim en openheid. De openbaarheid van het 'vuile' lichaam van een psychoticus onthult eigenlijk het probleem van de verkrampte individualisering. De bewondering is eigenlijk een schok van herkenning van onze eigen relatie met het 'redeloze' lichaam en onze verbondenheid met alles dat het lichaam minder glad maakt. Een schok die wij liever geheim willen houden.

Conclusie

Psychotici doorbreken met hun doen en spreken de code van het individuele lichaam. Zij verweven het lichaam met allerlei voorstellingen, symboliek, de wereld, de kosmos, et cetera. Hierdoor maken zij een reserve aan betekenissen los. Het lichaam verschijnt als een omkering, een verstoring of een verrijking van de normale culturele voorstelling ervan. Psychotici zijn in hun doen en spreken over het lichaam geheimloos en verlangen diezelfde geheimloosheid ook van anderen: een glazen cultuur. Het gaat dan niet om de relatie van de samenleving met de waanzin, maar om de relatie van een cultuur met haar eigen 'redeloze' lichaam. Een relatie die ambigu en ambivalent is. Dit impliceert dat psychotici met hun ongepaste daden en agressie de dagelijkse gang van zaken verstoren en onthullen hoe ambigu hun cultuur is door de ene keer wel bepaald daden te tolereren en de andere keer niet.

De culturele verboden in de taal en het gedrag en de mechanismen die deze verboden kracht bij zetten moeten ervoor zorgen dat het geheim op het lichamenlijk wordt bewaard. Niet alleen zijn schaamte en taalverboden krachtige mechanismen, maar ook het ontbreken van sancties op het verboden spreken. Alle overtredingen kunnen immers worden gerekend tot denk-, gedrags- en spreekstoornissen. Het waanzinnig lichaam wordt zo een patho-lichaam. De gekte neemt dan steeds eenzamere vormen aan, omdat zij steeds meer in zichzelf spreekt. Niet alleen een psychoticus wordt zo afgesneden van zijn cultuur, maar men slaagt er tevens in het geheim te bewaren en ook te verhullen dat er een geheim zou zijn. Het geheim is dan nog slechts

gekkenpraat of gekkendaad. Zijn ziekte is individueel. De benadering van de ziekte vernauwt het lichaam tot een afgegrensd, op zichzelf betrokken ding.

Maar het lichaam van psychotici wil dit eng-begrensde ding niet zijn. Zij breken de grenzen ervan open en laten zien dat het lichaam niet het gladde lichaam is zoals dat in onze cultuur doorgaans wordt gepresenteerd en verbreken dus het evenwicht tussen wat mag worden onthuld en moet worden verhuld (cf. Devisch & De Boeck 1989). Hierdoor vervullen psychotici met hun doen en spreken wel een brugfunctie naar een vollediger lichamelijke met een groot symbolisch domein, als men er zich voor openstelt. Men moet bedenken dat heersers niet alleen hun ministers en raadslieden nodig hadden, maar ook de nar. Gekken zijn, net als de nar, geen rebellen of revolutionairen. Volgens Zijderveld (1971) leveren dwazen grondiger kritiek op hun cultuur dan revolutionairen, hoewel hun kritiek minder effectief is. Men moet de gek dan ook niet alleen als een 'uitlaatklep' beschouwen, die door symbolische omzetting compensatie biedt en sociale catharsis bewerkstelligt. Beter is volgens Zijderveld te spreken van een 'contrapunt': een tegenstroom. Psychotici zijn schelmen die 'serieuze leugen van een serieuze cultuur' parodiëren (Burke 1981). Maar het zijn ook dwazen die de taal niet begrijpen en haar imiteren en omkeren. Die combinatie maakt de psychotici in zekere zin tot nar die het recht heeft om niet-geaccepteerde daden te verrichten en verboden taal te spreken. Psychotici versterken zo met hun grensoverschrijdend gedrag en spreken de culturele orde, juist door de overgangen te laten zien. Zij negeren de koppeling oorzaak-gevolg, keren hem om en weer terug. Zo bieden zij als het ware hun eigen therapie aan. De symbolische waarde van de groteske lichamelijke in het doen en spreken van psychotici is meerlagig: individueel, sociaal, cultureel, kosmologisch. Juist deze meerlagigheid biedt mogelijkheden, zowel in de therapie als voor de reflexiviteit van anderen. De groteske lichamelijke, de grappen en grollen die over het lichaam worden gemaakt kunnen bijvoorbeeld tot uitgangspunt van een therapie worden gemaakt. De afscheidingsprodukten, de dood, seksualiteit hebben immers nog andere symbolische dimensies dan ziekte of gezondheid. Zij duiden ook de betrokkenheid op anderen en de wereld, het lijden aan de beperkingen van de normaliteit, de vooroordelen, macht en ideologie.

Noten

Els van Dongen is cultureel antropoloog en doet onderzoek op het terrein van de psychiatrie.

1. Van der Geest (1994: 132) geeft de herkomst van het woord in zijn beschouwing weer. Enerzijds is het geheim iets dat moet worden beschermd tegen vreemde ogen en oren; anderzijds impliceert het geheim iets dat wordt afgescheiden.
2. Het gebruik van 'onze' wil niet zeggen dat ik een scherp onderscheid wil maken tussen zij en wij. Ik gebruik de term alleen omdat ik een veel vagere term 'westerse' wil vermijden, omdat binnen de westerse wereld een grote diversiteit aan culturen bestaat. Als ik daarom schrijf over 'onze cultuur' bedoel ik hiermee de Nederlandse cultuur. En dan nog.....
3. Anna's daad herinnert ons aan de groteske lichamelijke in het werk van Rabelais. Ook hier speelt de verlaging van iets hogers door urine soms een belangrijke rol. Als bijvoorbeeld Panurg een hoofse Parijse dame een poets bakt door 'arsenij' over haar uit te strooien, zodat alle honden die op dat moment in de kerk liepen, haar bepieste.

4. Op alcoholbasis, zodat het een 'kick' geeft.
5. Overbekende voorbeelden zijn die van de totemculturen, die door Frazer, Freud en Lévi-Strauss zijn beschreven, ieder met een eigen verklaring over het waarom. Die verklaringen zijn psychologisch, 'economisch' of symbolisch.
6. Variatie op Foucault 1966, als hij zegt dat de mens stellig niets anders is dan een zekere scheur in de orde der dingen.
7. Een ander sterk mechanisme dat ervoor zorgt dat geheimen verborgen blijven is de schuld. Als iemand een geheim van een ander onthult, tast hij het belang van de ander aan, doet de ander tekort of brengt hem schade toe. Het is de ander die zijn gezicht verliest, waarvoor de 'onthuller' dan verantwoordelijk is. Er wordt een verbod overtreden. Een bekend voorbeeld van schuld vindt men in de psychoanalyse in de gedaante van het Oedipuscomplex en de castratieangst. In de klassieke psychoanalyse is de opvatting gangbaar dat cultuur noodzakelijk schuldgevoelens met zich meebrengt, omdat zij seksualiteit, begeren en agressie onderdrukt. Freud maakte dit duidelijk in het essay *Das Unbehagen in der Kultur*. Men neemt aan in onze cultuur dat schuldgevoelens in een therapie gemakkelijker zijn te behandelen als schaamtegevoelens, omdat schaamte leidt tot zwijgen en schuld materiaal in de behandeling brengt. Bovendien kan men voor schuld boete doen, gestraft worden en vergeving krijgen.
8. In de psychoanalyse spreekt men dan van afweer. Daaronder vallen loochening, verdringing en reactieformatie (van der Zwaal 1988).
9. Via deze beelden kunnen naar mijn idee de zo moeilijk bespreekbare schaamtegevoelens, die anders zouden beletten dat het tot behandeling komt, een plaats in de therapie krijgen.
10. In de psychoanalyse 'counter-fobische reactie' genoemd (Van der Zwaal 1988).
11. Ook Goffman (1971) beschreef het verschil tussen patiënten van 'normale' psychiatrische afdelingen en afdelingen waar chronische patiënten verbleven. In de laatste kwam volgens hem veelvuldig 'bad demeanour' voor. De beschrijving die Goffman van dit gedrag geeft gaat voor een groot deel eveneens op voor gesloten afdelingen van het psychiatrisch ziekenhuis waar ik heb gewerkt, al zijn veel van dergelijke gedragingen op de achtergrond verdwenen door veelvuldig en intensief gebruik van psychofarmaca.
12. Goffman (1971) spreekt in relatie met chronisch psychiatrische patiënten van 'bad demeanour' waarmee hij gedrag bedoelt dat alle regels van respect voor anderen (en zichzelf) worden overtreden. Volgens hem zijn deze overtredingen geen resultaat van willekeurige onbeheerstheid, maar gerichte overtredingen met gevoel voor de regels.
13. Er zijn zeer veel studies naar het spreken van psychotische en schizofrene mensen. De resultaten ervan weerspreken elkaar nog al eens. Het resultaat echter van al deze studies is geweest dat gekkenpraat en gekte steeds meer geïsoleerd raakten van het normale spreken en denken.
14. Men zou in dit perspectief de herhaaldelijk geuite doodswens van bijvoorbeeld psychiatrische patiënten en ouderen kunnen begrijpen.
15. Wij maken er dan een open geheim van. Over morele verwarring van een onderzoeker, zie Van Dongen 1992.
16. Een compilatie van een gesprek tussen een psychotische man en een psychiater. De vragen en antwoorden van de psychiater zijn weggelaten.
17. Een goed voorbeeld van het vrije, ongegeneerde woord is het geschrijf van Theo van Gogh in *Hp/De Tijd*.
18. Een toepassing van een dergelijke conversatietheorie voor de psychiatrie is het boek van Davis (1988).
19. Chapman & Chapman (1965), Salzinger et al. (1970), Maher (1972) en Smith (1970).
20. Het zijn de taalfouten. We moeten daarbij niet alleen denken aan grammaticale overtredingen. Overtredingen van deze wetten omvatten ook de 'zonden' tegen de taal als incoherentie, echolalie,

tangentialiteit, neologismen, et cetera. Precies die overtredingen die behoren tot de pathologie van de psychoticus.

21. Het probleem met bizarre en fantastische verhalen van psychotische mensen is niet dat ze worden verteld, maar dat ze te veel en te vaak worden verteld.
22. Hiermee kan een vergelijking worden gemaakt met de opvatting over het groteske van Bakhtin (cf. Simons 1990).
23. De gangbare opvatting in de psychoanalyse is echter nog steeds die van de 'verborgen betekenissen'. De psychoanalyse is hier reductionistisch, omdat zij deze verborgen betekenissen vaak zoekt in de seksualiteit van het individu. Ik ben echter van mening dat de verborgen betekenissen een breder terrein beslaan en evenzeer liggen in de verbindingen van mensen met de aarde, de hemel, de dood, het leven.
24. Volgens Vogelaar (1982) heeft die overgevoeligheid voor het overtreden van taalverboden te maken met het gegeven dat taal niet alleen een sociaal middel is, maar ook door iedereen als persoonlijk bezit wordt opgevat, omdat men door de taal wordt opgevoed, zich de sociale regels en culturele ideeën daarmee eigen maakt en men de wereld erdoor beleeft. Overschrijding van taalverboden wordt dan als bedreigend ervaren, alsof het om bedreiging van de eigen innerlijke en intieme wereld gaat.
25. Dit gedrag ziet men overigens ook bij psychotici in andere culturen (Baasher et al. 1983).
26. Vergelijk bijvoorbeeld Foucault 1989, Kramer 1990, Swain 1994, Scull 1993.
27. Deze visie getuigt óf van een romantische kijk op de gekte of van een cultuurpessimisme (Van Berkum 1994). Voor de duidelijkheid: het gaat mij niet om een vergelijking met het 'wilde' tegenover het 'beschaafde' deel van mensen. Als ik schrijf over ongeremdheid, openlijke lichamelijkeheid, et cetera duid ik daarmee algemeen menselijke eigenschappen aan die een bron van problemen in de sociale sfeer kunnen zijn.
28. Hoewel toen de waanzin tevens iets heiligs had.
29. Freud heeft zijn ideeën via een analyse van de woorden 'unheimlich' en 'heimlich' duidelijk gemaakt.
30. Hetgeen overigens niet inhoudt dat deze geschriften in een vlaag van waanzin zijn gemaakt. De meeste van de uitgegeven 'schizofrene' literatuur is gemaakt met hard en systematisch werken. De waanzin zorgt er echter wel voor dat de werken voor wat betreft hun inhoud en vorm onafhankelijk van de geregelde literatuur kunnen worden gemaakt (cf. Van Berkum 1994). De waanzin is dan een kluis, waarbinnen de psychoticus of de schizofreen ongestoord kan werken.
31. Cf. Jelloun 1978. Met dank aan Rob van Dijk die mij op deze literatuur attent maakte.

Literatuur

Andreasen, N.

- 1979 The clinical assesment of thought, language, and communication disorders. *Archives of General Psychiatry* 36: 1325-30.

Baasher, T., et al.

- 1983 On vagrancy and psychosis. *Community Mental Health Journal*, Vol. 19(1): 27-41.

Babcock, B.

- 1978 *The reversible world: Symbolic inversion in art and society*. Ann Arbor: Cornell University Press.

Burke, P.

- 1982 *Helden, Schurken und Narren*. Stuttgart.

Chaika, E.

- 1982 Thought disorder or speech disorder in schizophrenia? *Schizophrenia Bulletin* 8: 587-91.

- Chaika, E. & P. Alexander
 1986 The ice cream stories: A study in normal and psychotic narrations. *Discourse Processes* 9: 305-28.
- Chapman, L. & J. Chapman
 1965 Interpretation of words in schizophrenia. *Journal of Personality and Social Psychology* 1: 135-46.
- Devereux, G.
 1980 *Basic problems of ethnopsychiatry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Devisch, R.
 1983 "Ik blijf me raar voelen in mijn buik": Een semantisch-antropologische verkenning van bovenbuikklachten in Vlaamse huisartspraktijken. *Antropologische Verkenningen* 2(3): 139-77.
 1993 *Weaving the threads of life*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Devisch, R. & F. De Boeck
 1989 Arts en patiënt: Naar een holografische relatie. *Medische Antropologie* 1(1): 34-49.
- Dongen, E. van
 1992 Je broek laten zakken voor een riks of je verhaal vertellen voor een pilsje? *Cahier* 1(2): 50-5.
 1994a "Ik voel het kraken in mijn hersens." Schizofrene mensen en aanraking. *Medische Antropologie* 6(1): 66-82.
 1994b *Zwervers, knutselaars, strategen. Gesprekken met psychotische mensen*. Amsterdam: Thesis.
- Foucault, M.
 1964 La Folie, l'absence de l'oeuvre. *La Table Ronde* 196: 11-21.
 1966 *Les Mots et les Choses*. Paris: Gallimard.
 1989 *De geschiedenis van de waanzin*. Meppel: Boom.
- Freud, S.
 1923 (1976) *Totem en taboe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Frosch, J.
 1983 *The psychotic process*. New York: International Universities Press.
- Geest, S. van der
 1994 Het geheim. Antropologische en medisch-antropologische opmerkingen, *Medische Antropologie* 6(1): 132-55.
- Girard, R.
 1994 *God en geweld*. (La violence et le sacré). Tiel: Lannoo.
- Goffman, E.
 1959 *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor books.
 1961 *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Garden City: Doubleday.
 1963 *Behaviour in public places: Notes on the social organization of gatherings*. New York: Free Press.
 1971 *Relations in public: Micro studies of the public order*. Harmondsworth: Penguin.
- Grice, H.
 1975 Logic and conversation. In: P. Cole & J. Morgan (eds.), *Syntax and semantics, Vol. 3, Speech acts*. New York: Academic Press, pp. 43-58.
- Haaster, H. van
 1991 *Wartaal. Een onderzoek naar methoden van competentieverhoging in de geestelijke gezondheidszorg*. Amsterdam: Thesis.

- Have, P. ten
 1983 Subjectiviteit en openbaarheid: Een lezing van het werk van Erving Goffman. (ongepubliceerde paper), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Ingleby, D.
 1985 Professionals as socializers: The 'psy-complex'. In: S. Spitzer & A. Scull (eds.), *Research in law, deviance and social control*, Vol. 7. London: JAI press, pp. 79-109.
- Jelloun, T.B.
 1984 *Moha de gek, Moha de wijze*. Antwerpen: Soethoudt.
- Jonge, M. de
 1994 Wegwerpkind. *Deviant* 1(1): 33
- Kiloto, A.
 1990 Quelques figures de fou dans la littérature arabe. Table Ronde 2. Paper voor het congres Apport de la psychopathologie Maghrebine.
- Kipphardt, H.
 1988 *März. De carrière van een schizofrene dichter*. Nijmegen: Sun.
- Kramer, F.
 1990 *Geschiedenis van de zorg voor geesteszieken*. Lochem: De Tijdstroom.
- Kristeva, J.
 1969 *Semiotikè: Recherche pour une sémanalyse*. Parijs: Gallimard.
 1991 *De vreemdeling in onszelf*. Amsterdam: Contact.
- Lacan, J.
 1966 L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud. In: Lacan, J., *Écrits*. Paris: Seuil, pp. 493-531.
- Leech, G.
 1983 *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Lévi-Strauss, C.
 1962 *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
 1969 *The elementary structures of kinship*. Boston: Beacon Press.
 1971 *L'Homme nu*. Paris: Plon.
- Littlewood, R. & M. Lipsedge
 1989 *Aliens and alienists. Ethnic minorities and psychiatry*. London: Unwin Hyman.
- Lorenz, M.
 1957 Expressive form in schizophrenic language. *Archives of Neurology and Psychiatry* 78: 643-52.
 1961 Problems posed by schizophrenic language. *Archives of General Psychiatry* 4: 603-610.
- Maher, B.
 1972 The language of schizophrenia: A review and interpretation. *British Journal of Psychiatry* 120: 3-17.
- Mooij, A.
 1987 *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom.
- Moyaert, P.
 1982a Een betekenisproductie zonder geschiedenis. *Gestoorde teksten, verstoorde teksten. Raster* 24: 135-53.
 1982b Taal, lichamelijke en affect in de schizofrenie (II). *Tijdschrift voor Psychiatrie* 24: 696-707.
 1994 *Ethiek en sublimatie. Over de ethiek van de psychoanalyse van Jacques Lacan*. Nijmegen: Sun.

- Rabelais, F.
1931 *Gargantua en Pantagruel* (vert. J. Sandfort). Laren: Schoonderbeck.
- Salzinger, K., S. Potnoy, D. Pisoni & R. Feldman
1970 The immediacy hypothesis and response-produced stimuli in schizophrenic speech. *Journal of Abnormal Psychology* 76: 258-64.
- Scheper-Hughes, N.
1987 'Mental' in 'Southie': Individual, family, and community responses to psychosis in South Boston. *Culture, Medicine and Psychiatry* 11(1): 53-78.
- Scull, A.
1993 *The most solitary of afflictions. Madness and society in Britain, 1700-1900*. New Haven/London: Yale University Press.
- Simons, A.
1990 *Het groteske van de taal. Over het werk van Michail Bachtin*. Amsterdam: SUA.
- Smith, E.
1970 Associative and editing processes in schizophrenic communication. *Journal of Abnormal Psychology* 75: 182-86.
- Stroeken, H.
1988 Cultuur zonder schuld en schaamte? In: P. Mettrop (red.), *Schuld en schaamte. Psychoanalytische opstellen*. Meppel: Boom, pp. 31-45.
- Vogelaar, J.
1982 Inleiding bij tekstverstoringen. *Gestoorde teksten/verstoorte teksten, Raster* 24: 7-17.
- Zijderveld, A.
1971 *Sociologie van de zottheid: De humor als sociaal verschijnsel*. Meppel: Boom.
- Zwaal, P.
1988 Verzwijgen en bekennen: de oorsprong van twee houdingen. In: P. Mettrop (red.), *Schuld en schaamte. Psychoanalytische opstellen*. Meppel: Boom, pp. 15-31.